

VU Research Portal

'Wij zouden Jezus willen zien'

van Leeuwen-Assink, C.J.

2015

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Leeuwen-Assink, C. J. (2015). *'Wij zouden Jezus willen zien': Het evangelie naar Johannes herlezen met een catechetische blik.*

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

INLEIDING

In zijn boek *De werksters van halfvijf* (1985) schrijft Karel Eijkman als laatste verhaal een 'gelijkenis' van eigen hand; het verhaal van de zaklantaarn. In dit spiegelverhaal gaat het over twee honden die een zaklantaarn vinden in een donker pakhuis. Ze kijken er in en zien niets, ze zetten hem onder een emmer maar dan heeft geen hond er wat aan. Daarna verlichten ze er hun omgeving mee en schrikken als ze in het licht iets zien wat op een groot griezelig mens lijkt, die hen wil pakken. De grote hond wil liever niet meer schijnen, dan hoeft je het niet te zien en als je iets niet ziet, hoeft je niet te geloven dat het er is. De kleine schijnt toch en dan blijkt het geen groot griezelig mens, maar een paar zakken zand.

In zijn toepassing aan het slot vergelijkt Eijkman de bijbelverhalen met zaklantaarns die je moet durven gebruiken om op de werkelijkheid te schijnen.

Deze metafoor kan een richtsnoer zijn voor het correlerend schriftlezen. Het verhaal van toen, het verhaal van de Schrift, als licht op de werkelijkheid van vandaag en het verhaal van de mensen. Deze opdracht voor de praktisch theoloog vormt de basis voor dit onderzoek, dat probeert met het licht van de verhalen uit het evangelie naar Johannes te schijnen op de praktijk van de huidige catechese en exegese.

In mijn werk als predikant ben ik met verschillende preekteams bezig geweest met het evangelie naar Johannes. Bij het (her)lezen van het vierde evangelie zijn er diverse aspecten die mij opvallen, zoals:

- In het Johannesevangelie komen herhalingen voor die zouden kunnen wijzen op een didactische opzet. Enkele structuralistische exegeten zoals Y. Bekker, R. Chennattu en D. Moody Smith gebruiken dit patroon van herhalingen om aan te geven hoe het leren een element is in het evangelie.
- Het lijkt of de schrijver in vers 30 en 31 van het twintigste hoofdstuk een doelstelling formuleert, als hij schrijft waarom de tekenen van Jezus zijn opgeschreven; namelijk *opdat* de lezers leren geloven wie Jezus is en dat zij gelovend, leven hebben in Gods naam. Dat zou ook op catechese kunnen wijzen.¹

¹ Er is hier sprake van een klassieke (en nog steeds onopgeloste) tekstkritische kwestie, namelijk de vraag of de oorspronkelijke tekst ἵνα πιστεύσητε (coni. aor.) 'opdat jullie tot geloof komen' (missionair, didactisch of catechetisch) of ἵνα πιστεύητε (coni. pres.) 'opdat jullie blijven geloven' (pastoraal) gelezen moet worden.

- Het evangelie van Johannes kent metaforen, beelden, tekens en symbolen die de andere evangelisten niet noemen. Dit doet de vraag rijzen of die beelden een didactische bedoeling kunnen hebben. Gebruikt de evangelist deze metaforen, beelden, tekens en symbolen om aan zijn leerlingen duidelijk te maken wat hij hun wil leren?
- In het vierde evangelie komen bijzondere vragen voor. Nikodemus vraagt: 'Wat is dat? Opnieuw geboren worden. Je kunt toch niet terug in de buik van je moeder?' (Johannes 3:3 en 4). De vrouw aan de bron lijkt het beeld van Jezus als levend water niet overdrachtelijk te willen zien en zegt: 'Geef mij van dit water dan heb ik nooit meer dorst.' (Johannes 4:15). De leerlingen reageren in datzelfde verhaal met 'Zou iemand hem te eten gegeven hebben?' (Johannes 4:33) als Jezus zegt dat de ontmoeting met de vrouw eten en drinken voor hem was. De Farizeeërs en Schriftgeleerden vragen: 'Hoe kan deze ons zijn vlees te eten geven?' als Jezus heeft gezegd dat hij het levende brood is (Johannes 6:52). Het lijkt of de schrijver deze vragen veronderstelt bij zijn hoorders en ze op didactische wijze vervlecht in het verhaal.

Als praktisch theoloog vermoedde ik een catechetisch doel achter dit soort 'vreemde' vragen, beelden en herhalingen. Zo ontstond mijn onderzoek naar een catechetisch spoor in het Johannesevangelie. Bij het herlezen van het vierde evangelie kwam ook de vraag op of er misschien een catechetische leeswijze van de Schrift – en van dit evangelie in het bijzonder – mogelijk zou kunnen zijn.

Eerder onderzoek naar catechese in de bijbel en vooral het tweede testament

De vraag of het evangelie (en dat van Johannes in het bijzonder) te lezen is als catechese, is niet nieuw. In 1909 schreef de opperrabbin van Zweden, **G. Klein**, zijn boek *Der ältteste christliche Katechismus*, waarin hij het hele Tweede Testament ziet als christelijke catechese aan mensen die bekend zijn met de Joodse religie en cultuur. Ook Dodd (1953, 97) citeert Klein en Buber noemt hem de kenner van het Jodendom ten tijde van de tweede tempel bij uitstek (Santos 1992, 1). Klein zegt in zijn studie over de historiciteit van Jezus *Är Jesus en historisk personlighet* (1910) dat hij na dertig jaar studie in het 'nieuwe testament' tot de overtuiging is gekomen dat er geen geschriften van Joodse rabbijnen uit die tijd bewaard zijn gebleven die zo duidelijk en helder zijn als de leer van Jezus (id., 1).

P. Elderenbosch beschrijft in *Het onderricht van de Messias* (1976) hoe de Joodse gebruiken en de omgang met het Eerste Testament, het onderwijs en de methode van leren van Jezus kleurden. Net als D. Monshouwer en A. Guilding wijst hij op het belang van het synagogale leesrooster voor het verstaan van de tekenen die Jezus doet. Hij schrijft: 'Jezus heeft de Tora weer opnieuw laten klinken als profetie over de Messiaanse tijd' (Elderenbosch 1976, 11). In hoofdstuk II komt dit lezen vanuit het Eerste Testament aan de orde in paragraaf II A 2.

In zijn boek *Bij Markus in de leer* zegt **G. Dingemans** dat het Marcusevangelie een preek, een catechisatie in verhaalvorm is en dat in deze verhalen duidelijk moet worden dat Jezus de Messias is en wat dat inhoudt (Dingemans 1976, 6). Het slot van het Matteüsevangelie met de opdracht om te dopen en om alle volken te onderwijzen (*mathèteuein*), kan ook worden gelezen als een opdracht tot catechese. Omdat het woord *mathèteuein* veel meer voorkomt in het Tweede Testament dan *katechein*, gebruikt Dingemans in zijn boek *In de leerschool van het geloof* (1986), voor het kerkelijk onderricht liever de term mathetiek dan catechetiek. Daarin is hij niet de eerste. De term 'mathetiek' werd voor het eerst gebruikt door [Jan Amos Comenius](#) (1592-1670), in zijn werk *Spicilegium Didacticum*. Voor Comenius is mathetiek de leer van het leren, terwijl [didactiek](#) de leer van het onderwijzen is.

J. Boendermaker en **D. Monshouwer** gaan er in hun boek *Johannes de evangelist van de feesten* (1992) vanuit, dat het evangelie naar Johannes liturgische catechese is en dat de Joodse feesten de leidraad zijn voor de opzet van het vierde evangelie. Ook **D. Felsch** gaat in *Die Feste im Johannesevangelium* (2011) uit van het belang van het vieren van de feesten in het evangelie naar Johannes. Deze liturgische leeswijze wordt in paragraaf II C 4, II C 5 en II C 6 uitgewerkt.

J. Bulckens beschrijft in zijn handboek voor de catechetiek: *Zoals eens op de weg naar Emmäus* (1994) het voorbeeld van **soeur Jeanne d'Arc**, die in het Emmäusverhaal uit Lucas 24 een opzet ziet voor catechese. Niet alleen wordt er verteld hoe er catechese gegeven dient te worden, – uitgaan van het gesprek van de leerlingen en dan de Schrift openen – maar ook wordt Jezus beschreven als de pedagoog bij uitstek. In het verhaal wordt met name naast de inhoud van de catechese ook een pedagogisch model getoond. De Franse zuster zegt dat er tijdens de reis naar Emmäus meer aan de hand is dan een eenvoudige, kerugmatische verkondiging zoals we die in de prediking van de apostelen aantreffen (Bulckens 1994, 23). Volgens haar geeft dit verhaal ons al het wezenlijke aan wat we moeten geloven omtrent Christus. Het is een volledige catechese, een korte samenvatting van heel het evangelie. In het

reisgesprek komen Jezus' werken en woorden ter sprake, zijn leven en dood – overeenkomstig de Schriften– en tevens zijn goddelijke verheerlijking. Bulckens (eigenlijk soeur Jeanne d'Arc) gebruikt dit laatste hoofdstuk uit het evangelie van Lucas als basis voor de catechese.²

K. Hanhart ziet in zijn exegese van het slot van het Marcusevangelie, *Het open Graf* (2002) in de jongeman uit Marcus 14 ook het beeld van de catechumeen. Deze jongeman die een laken om zich heen geslagen had, gegrepen werd en naakt vluchtte, lijkt op de catechumeen die in de paasnacht ondergaat in het doopwater en er in witte kleren voortaan bij mag horen. De jongeman in witte kleren wordt 'herhaald' bij het open graf als hij getuigt van de opstanding.

A. Lanser-van der Velde beschrijft in *De Bijbel spiritueel* (2004) hoe het evangelie van Matteüs te lezen is als catechese voor hen die in de paasnacht gedoopt zullen worden, waarbij ze aangeeft dat catechese begint in de structuur en opzet van het evangelie. De indeling in vijf leerredes wijst op verwantschap met de Tora. Het feit dat in het evangelie 'het kleine' correleert met 'het Koninkrijk der Hemelen' geeft volgens haar het thema van het evangelie aan. Ook wijst ze op de drie werkwoorden die Matteüs steeds laat terugkeren om aan te geven wat er gedaan moet worden: onderrichten, verkondigen en genezen.

In 2007 verscheen van **M. Kumlehn** het boek *Geöffnete Augen gedeutete Zeichen*. Dit is een historisch-systematische en narratieve hermeneutische studie om de didactiek van het Johannesevangelie te plaatsen in de moderne godsdienstpedagogiek. Naast haar methode om het Johannesevangelie met de verteltheorie van Ricoeur te lezen zal ook haar didactische visie in dit onderzoek aan de orde komen.

R. Griffith-Jones meent dat het Johannesevangelie in zijn verhalen de lezer mee wil nemen in een proces van transformatie. Zo schrijft hij in *Transformation by a Text* (2008) dat Johannes de ervaringen van de lezers stuurt met de belevenissen van Jezus en zijn leerlingen. Griffith-Jones noemt dat een catechetische setting. Hij is van mening dat het vierde evangelie is geschreven om als instructie te worden gelezen door groepen geloofsleerlingen met geautoriseerde instructeurs, die door de gemeenschap zijn aangewezen. Zijn zienswijze heeft ook didactische consequenties,

² Dit hoofdstuk kan evenals Johannes 20:30 (zie voetnoot 1) ook liturgisch en pastoraal gelezen worden.

daarom zal ik in de hoofdstukken IV en V – die gaan over de didactiek en de catechetiek – ook op zijn manier van lezen terug komen.

Doel van het onderzoek

De onderzoeksvraag luidt:

Welke bijdrage levert een catechetische blik bij de lezing van het evangelie naar Johannes voor zowel de catechese als de exegeze?

Hoe is dit onderzoek te boek gesteld?

In **hoofdstuk I** gaat het om de uitleg van de begrippen catechese en hermeneutiek en wordt het onderzoekspatroon dat begint met het lezen van de bijbeltekst uitgewerkt.

Ook wordt de catechetische opzet, die uitgaat van de tekst (de bijbelse-theologie) gelegd naast de eeuwenoude opzet voor catechese die uitgaat van de traditie en de dogmatiek (de systematische theologie).

In **hoofdstuk II** wordt beschreven hoe de verschillende manieren van schriftlezen behulpzaam kunnen zijn om het catechetisch spoor te ontdekken. Vanuit verschillende vooronderstellingen wil ik het Johannesevangelie lezen.

- De eerste vooronderstelling is de **theologische** waarin gelezen wordt
 - vanuit het perspectief van de geschiedenis,
 - vanuit de context waarin het evangelie werd geschreven,
 - vanuit het perspectief van het Eerste Testament,
- De tweede vooronderstelling is de **literaire** waarbij gelezen wordt
 - vanuit de verhaalopbouw van de tekst, de structuur van de tekst,
 - vanuit de lezer die het leest in de context van vandaag, met name vanuit het perspectief van vrouwen en vanuit het dieptepsychologische perspectief.
- De derde vooronderstelling is de **liturgische** waarbij vooral stil wordt gestaan bij de rol van Joodse feesten die in het vierde evangelie aan de orde komen.

In **hoofdstuk III** wordt er gezocht naar een catechetisch spoor in het evangelie met behulp van wat we weten over de wijze van catechese geven in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Het vierde evangelie wordt dan gelegd naast de pedagogische en didactische methodes uit de tijd van het begin van onze jaartelling.

In **hoofdstuk IV** worden de hedendaagse pedagogische en didactische methodes gelegd naast het Johannesevangelie om ook vanuit deze discipline te onderzoeken of het evangelie een catechetisch spoor bevat.

In **hoofdstuk V** wordt de catechetische leeswijze uitgewerkt. Daarin wordt duidelijk dat de catechetische vooronderstelling ook nieuwe inzichten kan opleveren voor het lezen van het vierde evangelie.

In **hoofdstuk VI** wordt Johannes 12 herlezen vanuit de ontdekkingen die in de vorige hoofdstukken zijn gedaan en wordt het hoofdstuk vers voor vers uitgelegd.

In **hoofdstuk VII** worden de vorige hoofdstukken samengebracht om te kijken hoe het catechetisch spoor van het vierde evangelie de hedendaagse catechese kan helpen. Het is een poging om te komen tot een catechese naar Johannes. Als het in het vierde evangelie gaat om een curriculum voor de catechumenen die in de paasnacht gedoopt zullen worden³, zou het vooral een aanwijzing kunnen zijn voor de belijdeniscatechese en de catechese aan de jongvolwassenen. Er worden voorbeelden gegeven van zo'n catechese naar Johannes in enkele catechetische schetsen over Johannes 12.

³ Het is niet duidelijk wanneer dit gebruik van dopen in de paasnacht in de vroege kerk is ontstaan. Bij Hippolytus – rond 200 – wordt het dopen in de paasnacht voor volwassenen beschreven (zie ook paragraaf III B 4.2) maar er ontstond ook al snel kinderdoop (Bijlsma 1962, 29 en Oskamp 1988, 41).

SAMENVATTING

Vanuit de onderzoeksvraag

Welke bijdrage levert een catechetische blik bij de lezing van het evangelie naar Johannes voor zowel de catechese als de exegeese?

ben ik in deze studie op zoek gegaan in de exegeese (Hoofdstuk II) in de geschiedenis (Hoofdstuk III) en in de hedendaagse godsdienstdidactiek (Hoofdstuk IV) om een antwoord te vinden op die vraag.

Leeswijzen

In de bestudering van de exegeese bleek dat de literaire leeswijze (het lezen met accent op de tekst) meer dan de historiserende leeswijze (het lezen met het accent op de geschiedenis) aanknopingspunten gaf voor het ontdekken van een catechetisch of didactisch spoor in het vierde evangelie (paragraaf II D). Met name Culpepper, Griffith-Jones, Schneiders, Van Tilborg en Theissen wijzen op het didactisch element in de opbouw van het evangelie. Door het evangelie te herlezen vanuit de diverse leeswijzen wordt duidelijk dat er veel catechetische aspecten in het vierde evangelie naar voren komen, zoals het gebruik van kernwoorden, beelden en symbolen en het schilderen van karakters in het verhaal waarmee ook de toehoorders worden aangesproken. Naast de herhalingen en 'vreemde vragen' (zoals die van Nicodemus over het opnieuw geboren worden) blijken er ook opvallend veel 'commentaarzinnen' voor te komen – waarin de schrijver commentaar geeft op de handelingen en gebeurtenissen – die heel goed aanwijzingen kunnen zijn voor een catechetisch spoor. Jezus en de Geest worden als leraar geschetst die de leerlingen onderrichten door ze de woorden van God en Jezus weer te binnen te brengen.

De exegeese gebaseerd op het lezen vanuit het Eerste Testament ontsluit eveneens een spannend narratief en didactisch spoor. Ook de liturgische leeswijze geeft in het accent op de feesten openingen voor de catechese. Er is geen bewijs te vinden voor een driejarige catechese in het evangelie zelf. De gegevens over een driejarige catechese komen uit de geschiedenis van het onderwijs in de tijd van het ontstaan van het evangelie. De driejarige catechese komt maar bij enkele vroege catecheten voor zoals bij Hippolytus en Origenes (paragraaf II C).

Leervormen

Hoewel blijkt dat het houden van een toespraak (preek) in die dagen een van de meest gebruikte leervormen was, zijn in het evangelie naar Johannes veel

hedendaagse methodes en werkvormen te herkennen (paragraaf IV D). Vanuit de verschillende vormen van leren kun je zeggen dat het *symbol-leren* en *esthetisch leren* veel voorkomen in het evangelie, dat het *mystagogisch leren* een speciale dimensie is die aanstuurt op de initiatie in de eerste gemeente en het leren ontdekken van het 'het Licht' (Jezus en God) in de verborgenheid en dat het *anamnetisch en biografisch leren* bijdragen aan de vooraf genoemde leervormen. Het geheel is op projectmatige wijze opgezet en laat de boodschap van de evangelist *correleren* met het dagelijks leven van de hoorders. Het *ethisch leren* geeft aanwijzing voor de manier van leven van de eerste gemeente en dus ook voor de catechisanten.

Vanuit de hedendaagse didactische werkvormen en de aspecten van leren kunnen we zeggen dat er, gezien door de didactische bril van vandaag de dag, duidelijke sporen van catechese zijn te vinden in het evangelie naar Johannes.

Catechese in het vierde evangelie?

De tekst van het Johannesevangelie lijkt gericht op catechese en gemeenteopbouw. Op grond van mijn onderzoek denk ik te kunnen spreken van een opzet die didactisch van aard is en gericht op de jonge gemeente.

Omdat ik het didactisch handelen gericht op de vorming van de kerk in mijn eerste hoofdstuk catechese noemde, zou je kunnen spreken van een catechetische opzet van het vierde evangelie. Dat blijkt duidelijk in de kernwoorden die de evangelist gebruikt, zoals geloven, doen, tekenen, zien, beelden en voorbeelden.

Omdat de schrijver van het Johannesevangelie zoveel Joodse feesten noemt, is het mogelijk om, uitgaande van het vieren van de feesten, een catechetisch curriculum op te bouwen.

De 'vreemde vragen' en de 'commentaarzinnen' (didactische tussenvoegsels) die er in het evangelie te vinden zijn, zijn wel het meest karakteristiek voor Johannes. Geen van de andere evangelisten kent een dergelijke manier van vragen.

Het grote accent op het water in de verhalen van het vierde evangelie zou kunnen wijzen op een instructie voor de catechumenen die in de paasnacht gedoopt werden.

In het Johannesevangelie lijkt een groot gedeelte (Johannes 13-17) geschreven voor toerusting van de gelovigen en de opbouw van de jonge kerk. Dat past in een mystagogische catechese waarin ná de doop in de paasnacht aan de catechumenen werd uitgelegd wat de sacramenten van doop en avondmaal – die ze meegemaakt hadden – betekenden.

Het gefaseerd uitleggen van begrippen, tekenen en metaforen wijst ook op een didactische invalshoek.

Door de verborgen schrijfwijze van de vierde evangelist wordt eveneens duidelijk dat er een diepere laag te ontdekken is in het verhaal over Jezus. Het leren van, voor en door ervaringen komt duidelijk voor in de hierboven beschreven mystagogische catechese waar het ervaren aan het reflecteren vooraf gaat (paragraaf VII A 4.4). Maar het is ook herkenbaar in het accent op het doen van de woorden, de tekenen en de geboden waartoe de evangelist oproept (paragraaf V B 1.1). Dit heeft zeker gevolgen voor de vorm waarin de catechese zou kunnen worden gegeven.

Opbrengst voor de exegese

Voor de exegese is het lezen met een catechetische blik een aanvulling op de manieren van schriftlezen. Het kan de problemen die zich voordoen bij de andere leeswijzen in een ander licht zetten. Het zou pleiten voor een meer catechetische manier van lezen van de hele Schrift en een blijvende zoektocht naar de didactische wijze van schrijven van de bijbelschrijvers. Het heeft vooral consequenties voor het vertalen en hertalen. Het proces van ervaren meebeleven en pas later uitleggen dient ook in de vertaling bewaard te blijven (zie voetnoot 46 in paragraaf V B 1.6).

Om deze voorafgaande ontdekkingen in de praktijk te toetsen bevat hoofdstuk VI een nauwkeurig catechetische lezing van het twaalfde hoofdstuk van Johannes (hoofdstuk VI) waarin veel conclusies uit dit onderzoek gebruikt en toegepast zijn. Zo wordt duidelijk dat de catechetische manier van lezen een andere is dan de gebruikelijke exegese.

Opbrengst voor de catechese

Dan blijft nog de vraag wat dit lezen met een catechetische blik voor gevolgen heeft voor de catechese. Ga je anders catechese geven als je het doet op de manier van Johannes? Johannes gebruikt een gefaseerde didactiek (paragraaf V B 1.6). Er is iets te zien of mee te maken dat pas later in een tweede fase wordt uitgelegd. Zoals we ook tegenkomen bij Dewey (paragraaf IV B) waar geleerd wordt door te doen en te ervaren en daarop te reflecteren. Dit heeft consequenties voor de catechese. Daarin zal iets doen, beleven of ervaren een belangrijk onderdeel moeten zijn en zal het leren door informeren niet op de eerste plaats komen. Die overwegingen en de praktische uitwerking daarvan staan in hoofdstuk VII.

Het zal duidelijk zijn dat de Schrift leidend dient te zijn in de catechese. De reden daarvoor beschrijf ik in Hoofdstuk I en II. Dit uitgaan van de Schrift in de catechetische praktijk maakt dat dit onderzoek interdisciplinair van aard is en zowel over praktische theologie als over bijbelse theologie gaat.

